

Correctievoorschrift VWO

2025

tijdvak 2

filosofie

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Aanleveren scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 3.21, 3.24 en 3.25 van het Uitvoeringsbesluit WVO 2020.

Voorts heeft het College voor Toetsen en Examens op grond van artikel 2 lid 2d van de Wet College voor toetsen en examens de Regeling beoordelingsnormen en bijbehorende scores centraal examen vastgesteld.

Voor de beoordeling zijn de volgende aspecten van de artikelen 3.21 t/m 3.25 van het Uitvoeringsbesluit WVO 2020 van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Toetsen en Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de directeur van de school van de gecommiteerde toekomen. Deze stelt het ter hand aan de gecommiteerde.

- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Toetsen en Examens.
De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.
- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het behaalde aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examiner en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examiner. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke corrector aanwijzen. De beoordeling van deze derde corrector komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de regeling van het College voor Toetsen en Examens van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met correctievoorschrift. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;

- 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.

- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Als het antwoord op een andere manier is gegeven, maar onomstotelijk vaststaat dat het juist is, dan moet dit antwoord ook goed gerekend worden. Voor het juiste antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal scorepunten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommitteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Toetsen en Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB1 *T.a.v. de status van het correctievoorschrift:*

Het College voor Toetsen en Examens heeft de correctievoorschriften bij regeling vastgesteld. Het correctievoorschrift is een zogeheten algemeen verbindend voorschrift en valt onder wet- en regelgeving die van overheidswege wordt verstrekt. De corrector mag dus niet afwijken van het correctievoorschrift.

NB2 *T.a.v. het verkeer tussen examinerator en gecommiteerde (eerste en tweede corrector):*
Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht. Evenmin is er een standaardformulier voorgeschreven voor de vermelding van de scores van de kandidaten. Het vermelden van het schoolexamencijfer is toegestaan, maar niet verplicht. Binnen de ruimte die de regelgeving biedt, kunnen scholen afzonderlijk of in gezamenlijk overleg keuzes maken.

NB3 *T.a.v. aanvullingen op het correctievoorschrift:*

Er zijn twee redenen voor een aanvulling op het correctievoorschrift: verduidelijking en een fout.

Verduidelijking

Het correctievoorschrift is vóór de afname opgesteld. Na de afname blijkt pas welke antwoorden kandidaten geven. Vragen en reacties die via het Examenloket bij de Toets- en Examenlijn binnenkomen, kunnen duidelijk maken dat het correctievoorschrift niet voldoende recht doet aan door kandidaten gegeven antwoorden. Een aanvulling op het correctievoorschrift kan dan alsnog duidelijkheid bieden.

Een fout

Als het College voor Toetsen en Examens vaststelt dat een centraal examen een fout bevat, kan het besluiten tot een aanvulling op het correctievoorschrift.

Een aanvulling op het correctievoorschrift wordt door middel van een mailing vanuit Examenblad.nl bekendgemaakt. Een aanvulling op het correctievoorschrift wordt zo spoedig mogelijk verstuurd aan de examensecretarissen.

Soms komt een onvolkomenheid pas geruime tijd na de afname aan het licht. In die gevallen vermeldt de aanvulling:

- Als het werk al naar de tweede corrector is gezonden, past de tweede corrector deze aanvulling op het correctievoorschrift toe.
en/of
- Als de aanvulling niet is verwerkt in de naar Cito gezonden Wolf-scores, voert Cito dezelfde wijziging door die de correctoren op de verzamelstaat doorvoeren.

Dit laatste gebeurt alleen als de aanvulling luidt dat voor een vraag alle scorepunten moeten worden toegekend.

Als een onvolkomenheid op een dusdanig laat tijdstip geconstateerd wordt dat een aanvulling op het correctievoorschrift ook voor de tweede corrector te laat komt, houdt het College voor Toetsen en Examens bij de vaststelling van de N-term rekening met de onvolkomenheid.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen zijn geen vakspecifieke regels vastgesteld.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Opgave 1 Superhelden en het wezen van de mens

1 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van Clarks opvatting van de uitgebreide geest met het voorbeeld van Otto dat een notitieboekje hetzelfde functioneert als het geheugen bij het vormen van overtuigingen / bij het denken 1
- een argumentatie of Starks denken is uitgebreid naar Jarvis waardoor Jarvis deel is geworden van het denken van Stark 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Otto met Alzheimer schrijft in zijn notitieboekje op wat het adres van het museum is. Dit notitieboekje raadpleegt hij op dezelfde manier als mensen zonder alzheimer hun geheugen raadplegen. Zowel Otto als mensen zonder alzheimer hebben op basis van dat notitieboekje of hun geheugen dezelfde overtuiging over waar het museum zich bevindt. Bij Otto zit zijn overtuiging niet in zijn hoofd en is zijn denken of geest dus uitgebreid naar buiten zijn lichaam. 1
 - Ik denk niet dat Starks denken is uitgebreid. Hij denkt met zijn hersenen en die AI in zijn pak geeft hem informatie. Die informatie van Jarvis is niet Starks denken, maar functioneert als een hulpmiddel. Informatie die zich buiten jou bevindt, en die je niet eerst zelf daar buiten jou hebt opgeschreven zoals bij een notitieboekje, is wat mij betreft geen onderdeel van jouw denken. 1
- of
- Ik denk dat Starks denken is uitgebreid zoals Clark bedoelt. Jarvis functioneert als een geavanceerd notitieboekje zoals bij Otto, het is een cognitieve extensie. Stark denkt niet alleen met zijn eigen hersenen, maar ook met Jarvis. Starks overtuigingen in een gevecht bevinden zich dus ook buiten zijn eigen lichaam. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

2 maximumscore 4

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van Clarks beschrijving van het wezen van de mens: *natural born cyborgs* / mensen zijn van nature kunstmatig / een mens-technologiehybride 1
- een uitleg dat het Iron Man-pak met Jarvis een dynamisch apparaat is: Jarvis leert om zich aan te passen aan de informatie die Tony Stark nodig heeft 1
- een argument voor Clarks opvatting dat de omgang met een dynamisch apparaat het wezen van de mens niet verandert, met het voorbeeld van Tony Stark/Iron Man 1
- een argument tegen Clarks opvatting dat de omgang met een dynamisch apparaat het wezen van de mens niet verandert, met het voorbeeld van Tony Stark/Iron Man 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Clark gebruikt de term *natural born cyborgs* als een antropologische beschrijving van het wezen van de mens: wij zijn van nature kunstmatige of technologische wezens, deels vlees en bloed, deels technologie. 1
- Het Iron Man-pak met Jarvis is een dynamisch apparaat. Jarvis geeft Stark uit zichzelf de informatie die hij nodig heeft in een gevecht. Jarvis leert zich dus aan te passen aan Stark, waardoor Stark en Jarvis in het Iron Man-pak een cognitieve symbiose vormen. 1
- Tony Stark versmelt als het ware met het dynamische apparaat van zijn Iron Man-pak met Jarvis. Jarvis past zich aan Stark aan, waardoor er een nog geavanceerdere mens-technologiehybride ontstaat. Daarmee verandert Starks wezen niet, zoals bij geen enkel mens zijn wezen verandert door met techniek om te gaan. De mens is namelijk van nature kunstmatig. Die versmelting met Jarvis is juist mogelijk omdat hij als mens van nature kunstmatig is en mensen techniek makkelijk kunnen inlijven. 1
- Maar je kan ook zeggen dat de bestaanservaring van Iron Man met Jarvis anders is dan die van Tony Stark. Als je voortdurend in contact staat met informatie over je vijanden, je situatie en de conditie van je vliegende pak en de wapens die daarin zitten, gedraag je je kennelijk als een superheld. Maar zodra je dat pak uitdoet, ben je niet meer die snelle superheld en mis je zowel de mogelijkheden van het pak als de onmiddellijke informatie van de AI. Door de omgang met een dynamisch apparaat dat zich aan jou kan aanpassen, wordt jouw bestaanservaring anders. Ik denk dat dat niet alleen voor Tony Stark en zijn pak met Jarvis geldt, maar voor alle techniek. Door allerlei informatietechniek, zoals ook ChatGPT, ga je als mens anders nadenken en anders met je omgeving om. Daardoor verandert ook je bestaanservaring. Het wezen van de mens, in de betekenis van bestaanservaring, verandert dus door de omgang met techniek. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

3 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van wat het eerstepersoonsperspectief op de vraag naar de mens inhoudt: hoe jij je bestaan ervaart 1
- een weergave van wat het derdepersoonsperspectief op de vraag naar de mens inhoudt: een beschrijving van buitenaf van een set essentiële eigenschappen 1
- een uitleg van de worsteling met zichzelf van Iron Man/Tony Stark, met het eerstepersoonsperspectief en het derdepersoonsperspectief: Iron Man/Tony Stark ervaart verlangens/neigingen die tegengesteld zijn aan de essentiële eigenschap van superhelden om de wereld te redden 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Het eerstepersoonsperspectief gaat over de kwalitatieve ervaring hoe jij je bestaan ervaart. 1
- Het derdepersoonsperspectief is een objectieve beschrijving van de mens van buitenaf, bijvoorbeeld door essentiële kenmerken te beschrijven. 1
- Iron Mans/Tony Starks eerstepersoonsperspectief is de manier waarop hij zijn bestaan ervaart. Dat is bijvoorbeeld dat hij merkt dat hij geen zin heeft om te doen wat anderen willen, maar dat er ook iets knaagt als hij zich daarom terugtrekt om technische foefjes uit te vinden. Dat is in conflict met het derdepersoonsperspectief dat de essentie van superhelden nu eenmaal is dat ze de wereld redden. 1

4 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg van Iron Mans/Tony Starks worsteling met zichzelf, met Plessners wet van de utopische standplaats: Tony Stark/Iron Man kan als mens/superheld boven zichzelf uitstijgen, maar ervaart als concreet individu/superheld altijd begrenzing / ontworteling.

voorbeeld van een goed antwoord:

Plessners wet van de utopische standplaats houdt in dat de mens geen vaste basis heeft, maar hier wel naar op zoek is. Voor Tony Stark zijn er geen grenzen aan wat hij kan zijn als superheld Iron Man, die de wereld redt met een geavanceerd pak. Tegelijkertijd bestaat hij als concreet individu in het hier en nu, met wensen, gedrag, eigenschappen en opvattingen, zoals opvattingen over hoe de wereld wel en niet kan worden gered en is hij dus ook begrensd.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

5 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg van Barads opvatting dat mensen een verstrengeling zijn van materiaal en betekenis met het voorbeeld van Morbius: de verschillende elementen (Morbius als onderzoeker, zijn ziekte, de wens om te genezen, het lab/het medicijn, de vampiervleermuizen) ontstaan als fenomeen in de praktijk van het onderzoek.

voorbeeld van een goed antwoord:

Morbius als onderzoeker, zijn lab, het medicijn dat hij ontwikkelt en de vampiervleermuizen die hij gebruikt voor het medicijn, bestaan volgens Barad niet van tevoren al onafhankelijk van elkaar als losse elementen. Deze elementen ontstaan pas in het onderzoek waarin grensbepalingen optreden tussen dingen, onderzoekers, apparaten en concepten. Deze elementen en grenzen bestaan niet als onveranderlijk materiaal in de wereld en ook niet alleen als betekenis in ons hoofd. Materiaal en betekenis zijn verstrengeld, en mensen, ook Morbius, zijn deze verstrengeling van materiaal en betekenis.

6 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat Morbius zijn handelwijze om niet aan zijn neiging toe te geven, kan verantwoorden vanuit de deugdedthiek, omdat hij handelt vanuit een deugd/karakterhouding als midden tussen twee extremen / hij als gemeenschapswezen de deugd als uitgangspunt neemt 1
- een uitleg dat Morbius zijn handelwijze om niet aan zijn neiging toe te geven, kan verantwoorden vanuit de plichtethiek, omdat hij handelt volgens een regel waarvan je redelijkerwijs kunt willen dat het een algemene wet is / hij anderen niet louter als middel maar ook altijd als doel op zichzelf beschouwt / hij van principes/plicht uitgaat ongeacht tot welk resultaat dit leidt 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- In de deugdedthiek volg je de deugd als midden tussen twee extremen. Morbius' karakter blijft deugdzaam, omdat hij uitgaat van zelfbeheersing. Onbeheerstheid is het ene extreem. Het zou vanuit die extreme houding zijn als hij toe zou geven aan zijn neiging om mensen aan te vallen. De houding van zelfverloochening is het andere extreem. Dan zou Morbius zijn neiging volledig negeren. 1
- In de plichtethiek handel je volgens een principe waarvan je kunt willen dat het een algemene regel wordt. Je kunt nooit redelijkerwijs willen dat elkaar vermoorden om aan eten te komen een algemene regel wordt. Je zou dan een ander als middel gebruiken en niet als doel op zich zien. Dat Morbius zijn moordneiging onderdrukt, kan hij dus verantwoorden vanuit de plichtethiek. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

7 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat Morbius een voorbeeld is van De Muls alienscenario/transhumanisme: Morbius is een biochemische transformatie van de menselijke levensvorm 1
- een uitleg dat Iron Man een voorbeeld is van De Muls zwermgeestscenario/extrahumanisme: Iron Man is een neurotechnologische verbetering van de menselijke cognitie 1
- een argumentatie welk van beide scenario's een verbetering van de mens is, met een afweging van de twee scenario's met de bijbehorende superhelden 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Morbius is een voorbeeld van De Muls alienscenario. Het gaat om een biotechnologische aanpassing van zijn DNA. Daarmee is de 'gewone' menselijke levensvorm getransformeerd. 1
- Iron Man is een voorbeeld van De Muls zwermgeestscenario. De geïntegreerde neurotechnologie in het pak kun je opvatten als een vorm van mensverbetering door technologische supplementen. Iron Man is een supermens in dat pak. 1
- Ik denk dat het zwermgeestscenario eerder een verbetering is van de mens dan het alienscenario. Met geavanceerde neurotechnologische aanpassingen kan de mens zijn eigen capaciteiten vollediger gebruiken en verbeteren of tekortkomingen herstellen. Iron Man met Jarvis breidt zijn aanvalstechnieken en vechtcapaciteiten uit, maar ook zijn denken. In meer dagelijkse toepassingen van het gewone leven kan neurotechnologie – bijvoorbeeld een chip in de hersenen – bepaalde cognitieve functies herstellen (als deze door ziekte zijn aangetast) of het denken van de mens uitbreiden waardoor mensen allerlei problemen waar de wereld voor staat (vervuiling) beter kunnen oplossen. Omdat het daarbij om externe techniek blijft gaan, en het geen verandering is van menselijk organisch materiaal zoals in het alienscenario, blijft de mens volgens mij dicht bij zijn eigen aard en zijn de risico's van het scenario beter te controleren of aan te passen. Een neuronetwerk dat verbonden is met onze hersenen haal je makkelijker weg, als blijkt dat de uitwerking ervan moreel verwerpelijk gedrag oplevert, dan een DNA-aanpassing zoals die van Morbius met zijn bloedzuigneiging. De risico's op juist een verslechtering van de mens, bijvoorbeeld vanwege onmenselijk gedrag, is in het alienscenario veel groter. 1

of

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Ik vind het alienscenario van Morbius eerder een verbetering van de mens dan het zwermgeestscenario. Zo'n Morbius is natuurlijk een nachtmerrieachtige versie van dat alienscenario, maar ik denk dat biotechnologische aanpassingen van bijvoorbeeld embryo's om bepaalde levensbedreigende genetische afwijkingen te voorkomen, werkelijk een verbetering zijn van ons mens-zijn. Neurotechnologische aanpassingen, zoals die van Iron Man met Jarvis, leveren misschien wel mooie nieuwe mogelijkheden voor de mens op als die niet in fictie maar in ons gewone leven worden toegepast, maar ik weet niet of daarmee de mens zelf echt verbeterd wordt. Biotechnologie grijpt met DNA-aanpassingen veel fundamenteeler in in de aard van de mens. Daar komen ook fundamenteelere morele vragen bij kijken over hoe ver je mag gaan – mag je bijvoorbeeld genen aanpassen om een kind te laten voldoen aan een schoonheidsideaal? – en wij mensen zijn uitstekend in staat om nieuwe morele vragen filosofisch te beantwoorden. Er staat in het alienscenario meer op het spel, maar het levert een echte verbetering van de mens op als we dat goed doen. 1

Opgave 2 Het metaverse

8 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg wat Sheets-Johnstone bedoelt met het lichaamsschema, met het voorbeeld van het aanpakken van het virtuele drankje: de geleefde ervaring van de ruimtelijkheid van je lichaam in de wereld, die in een virtuele omgeving anders is dan in een fysieke omgeving 1
- een uitleg in welk opzicht Sheets-Johnstones fenomenologische benadering geen betrekking heeft op het voorbeeld van het aanpakken van het virtuele drankje: fenomenologie wil de pre-reflectieve gewaarwording van het bewegende lichaam onderzoeken, terwijl Stern bewust moet nadenken over hoe ze het virtuele drankje moet aanpakken 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Sheets-Johnstone bedoelt met het lichaamsschema dat mensen een gevoel hebben voor de ruimtelijkheid van hun lichaam in de wereld. Hierdoor ervaren we ons lichaam als één continu en samenhangend hier-zijn. In het dagelijks leven blijft het lichaamsschema meestal onopgemerkt, maar in situaties zoals het aanpakken van het drankje in het VR-café, wordt opeens zichtbaar dat Sterns lichaamsschema minder goed is afgestemd op de VR-omgeving dan op een fysieke omgeving. 1
- De fenomenologie probeert volgens Sheets-Johnstone te beschrijven hoe we onszelf en de wereld ervaren nog voordat er enige reflectie plaatsvindt. Stern is in het VR-café juist bewust aan het nadenken over het aanpakken van het virtuele drankje, waardoor dit zich minder goed leent voor Sheets-Johnstones fenomenologische benadering. 1

9 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van het verschil tussen de twee manieren van omgaan met techniek volgens Clark, met de begrippen interface en cyborg: volgens Clark kan het nodig zijn om onze aandacht bewust te richten op de techniek (interface) of kan dit naar de achtergrond van ons handelen verdwijnen (cyborg) 1
- een toepassing van dit verschil op Sterns ervaringen in het VR-café: eerst moet Stern haar aandacht richten op de VR-techniek om te ontdekken hoe die werkt, terwijl ze later vergeet dat ze de VR-techniek gebruikt 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Clark verhouden we ons op twee verschillende manieren tot techniek. Soms moeten we ermee omgaan als met een instrument, waarvan we nog moeten uitvinden hoe het werkt. Dit noemt hij een interface. En soms raakt de techniek zodanig ingelijfd dat we ons er één geheel mee voelen en het gebruik ervan 'transparant' wordt. We vormen dan een cyborg met de techniek. 1
- Stern moet bijvoorbeeld in het VR-café eerst uitzoeken hoe ver ze haar hand moet uitstrekken om een virtueel drankje te kunnen aanpakken. Ze moet haar aandacht dan richten op de VR-techniek om te ontdekken hoe die werkt. Na verloop van tijd vergeet Stern dat ze in een VR-café is. Ze richt haar aandacht op het praten met andere mensen en de VR-techniek is naar de achtergrond van haar bewustzijn verdwenen. 1

10 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat in Sterns ervaring met VR het proces van decentreren is te herkennen: door de VR-bril raakt Stern zintuiglijk gedesoriënteerd / krijgt ze een ander zicht op de omgeving 1
- een uitleg dat in Sterns ervaring met VR het proces van recentreren is te herkennen: de (ingelijfde) VR-techniek transformeert Sterns ervaring van zichzelf in de wereld 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Kockelkoren kan techniek een hulpmiddel zijn om onze blik te veranderen. Stern decentreert door haar gebruik van de VR-bril, omdat ze hierdoor zintuiglijke desoriëntatie ervaart en een ander zicht op de omgeving krijgt. Door de VR-ervaring wordt ze uit haar alledaagse beleving van zichzelf en de wereld gehaald. 1
- Kockelkoren stelt dat we, na decentreren met behulp van een techniek, kunnen recentreren. We ervaren onszelf dan weer als middelpunt van de concrete situatie, maar keren niet precies naar hetzelfde punt terug als daarvoor. Ook bij Stern vindt dit plaats. Doordat ze zich in het VR-café kan verschuilen achter een avatar, ervaart ze daar een vorm van vrijheid en anonimiteit die ze in de fysieke wereld niet voelt. Die ervaring neemt ze mee in haar leven buiten VR en transformeert haar ervaring van zichzelf in de wereld. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

11 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van de ontwikkeling van techno-humanisme naar dataïsme: het techno-humanisme stelt de verlangens van de mens centraal terwijl in het dataïsme alleen data nog waarde hebben 1
- een uitleg dat het begrip het *e/se* volgens Rasch een mogelijkheid biedt voor verzet tegen het dataïsme: het *e/se* benoemt het vreemde/andere/spontane dat niet in data is uit te drukken / benoemt ons vermogen om ons tot onze data te verhouden, waardoor wij ons kunnen verzetten tegen de opvatting dat alles data is 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Het techno-humanisme is een stroming die het vervullen van menselijke verlangens centraal stelt. Door technische hulpmiddelen en het hervormen en beheersen van de menselijke verlangens moet deze behoeftebevrediging steeds soepeler verlopen. Harari voorspelt echter dat het techno-humanisme plaats zal maken voor dataïsme. Volgens het dataïsme bestaat het universum uit datastromen en bestaat de waarde van elk fenomeen – en dus ook van de mens – uit een bijdrage aan deze dataverwerking. Ook de verlangens van mensen hebben dus in het dataïsme hun intrinsieke waarde verloren. 1
- Volgens het dataïsme is alles in data te vatten, dus ook ieder individu. De notie van het *e/se* benadrukt juist het spontane van de mens, dat nooit in data te vangen is. Door woorden te geven aan het verschil tussen mijzelf en mijn data, biedt de notie *e/se* dus een mogelijkheid om ons tegen het dataïsme te verzetten. 1

12 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg dat niet-bewuste cognitie volgens Hayles geen morele verantwoordelijkheid zal kunnen nemen, waarbij ingegaan wordt op het creëren van inclusieve omgevingen: niet-bewuste cognitie is niet kwetsbaar / heeft geen emotie / heeft geen omvattende wereldhorizon / heeft geen empathische vermogens om anderen te begrijpen, waardoor deze niet in staat is verantwoordelijkheid te nemen voor inclusieve omgevingen.

voorbeeld van een goed antwoord:

Niet-bewuste cognitie is zelf niet kwetsbaar voor de ervaring van uitsluiting. Een AI zou geprogrammeerd kunnen worden om ethische redeneringen te voltrekken of voorwaarden voor inclusie te signaleren, maar daarmee neemt AI nog geen morele verantwoordelijkheid. Daarvoor moet je geraakt kunnen worden.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

13 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van het verschil tussen Plessners invulling van het begrip medewereld en die van de existentialisten: Plessner benadrukt onze expressiviteit tegenover de medemens, existentialisten benadrukken dat wij door de wereld van de medemensen worden gevormd 1
- een uitleg dat de VR-training het best aansluit bij de invulling van de existentialisten, omdat gepoogd wordt de deelnemers te laten ervaren dat hun bestaanservaring mede wordt gevormd door medemensen 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Plessner beschrijft de medewereld als het geheel van onze uitdrukkingen. Mensen voelen het verlangen om uitdrukking te geven aan hun ervaringen en die met anderen te delen. De existentialisten beschrijven vooral hoe dat geheel van uitdrukkingen ons vormt. Volgens De Beauvoir en Fanon zorgt de medewereld ervoor dat we tot 'vrouw' of tot 'zwart' worden gemaakt. 1
- De VR-training sluit het best aan bij de invulling van de medewereld van de existentialisten. In de VR-training wordt namelijk geprobeerd om de deelnemers te laten ervaren hoe negatieve uitingen van anderen de ervaring mede vormgeven. 1

14 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat een argumentatie of de VR-training een goede manier is om inclusie te bevorderen, met de volgende elementen:

- een uitleg van de overeenkomst dat zowel Fanon als de deelnemer aan de VR-training tot object wordt gemaakt 1
- een uitleg van het verschil dat de bestaanservaring van Fanon, in tegenstelling tot die van de deelnemer aan de VR-training, door de objectivering wordt vertroebeld/overstemd 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Ik vind de VR-training een goede manier om inclusie te bevorderen. Fanon beschrijft hoe de witte blik zijn bestaanservaring heeft overstemd, doordat hij zijn leven lang bevooroordeeld werd benaderd. De deelnemer aan de VR-training ervaart, net als Fanon, hoe het is om geobjectiveerd te worden. Er wordt niet geluisterd naar zijn bijdrage, hij wordt genegeerd of loopt, net als Fanon, tegen vooroordelen aan. Er is wel een verschil tussen Fanons ervaring en de VR-training, omdat de deelnemer aan de training na afloop de VR-bril weer kan afdoen en daarmee de ervaring van discriminatie naast zich neer kan leggen. Deze VR-training zal de bestaanservaring van een deelnemer daarom niet overstemmen, zoals bij Fanon gebeurde. Ik denk echter dat een ervaring als deze, inclusie wel kan bevorderen, omdat de schadelijkheid van discriminatie hierbij aan den lijve ervaren wordt. 2

of

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Ik vind de VR-training geen goede manier om inclusie te bevorderen. Fanon beschrijft hoe hij zich als zwarte man door de witte blik geobjectiveerd voelt. In plaats van een individu is hij een object te midden van de objecten geworden. Door de training kunnen mensen dit ook ervaren, omdat ze met vooroordelen worden geconfronteerd. Een belangrijk verschil is echter dat de ervaring van Fanon zo langdurig en intens is dat hij zichzelf ook alleen nog als object kan beschouwen. Hij gaat zich identificeren met zijn zwart-zijn en met een historische reeks vooroordelen. Dit kan een deelnemer niet ervaren door de korte VR-training, waarin het eigen lichaam van de deelnemer juist niet te zien is. Belangrijke gevolgen van het ontbreken van inclusiviteit blijven hierdoor dus onbegrepen en onbestreden. 2

Opmerking

Als de overeenkomst en het verschil juist worden uitgelegd zonder dat deze in een (juiste) argumentatie zijn opgenomen, kan aan deze uitleg (voor overeenkomst en het verschil samen) één scorepunt worden toegekend.

15 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat een argumentatie of Swaab gelijk heeft dat wij ons brein zijn omdat onze hersenen al onze ervaringen veroorzaken:

- met het voorbeeld van VR via breinsignalen 1
- met de 4E-stroming belichaamd denken, die stelt dat kennis een basis heeft in onze lichamelijke verhouding tot de omgeving 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Ik denk inderdaad dat wij ons brein zijn, zoals Swaab stelt, omdat onze hersenen onze ervaringen en ons gedrag veroorzaken. Het voorbeeld van de VR-ervaring via een breinchip laat dit mooi zien. Volgens de 4E-stroming van belichaamd denken veroorzaken de eigenschappen van ons lichaam onze specifieke ervaring van onszelf en van onze verhouding tot de omgeving. Maar in het voorbeeld van de VR-ervaring via een breinchip, kunnen we ook ervaren hoe het is om als vogel in de jungle te vliegen. Ik ben het daarom eens met Swaab dat onze hersenactiviteit bepaalt wie we zijn en niet ons gehele lichaam, zoals de stroming van belichaamd denken stelt. 2
- of

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Ik denk niet dat wij ons brein zijn omdat onze hersenen onze ervaringen veroorzaken, zoals Swaab stelt. Volgens de 4E-stroming van belichaamd denken, heeft kennis een basis in onze lichamelijke verhouding tot de omgeving. Denken is een activiteit die plaatsvindt in en via het lichaam. Mensen zijn volgens mij niet te reduceren tot hun hersenactiviteit, omdat het lichaam input levert aan het brein en zo deel is van wie we zijn. Wanneer die input uit een VR-ervaring komt waarbij ons brein wordt geprikkeld, heb je misschien een ongewone jungle-ervaring, maar bij die ervaring gaat er volgens mij ook iets specifiek van onze lichamelijke ervaring verloren. Onze lichamelijkheid is juist een voorwaarde voor onze (virtuele) ervaringen. Zonder de lichamelijke ervaringen van bijvoorbeeld een vis, kunnen we ook niet virtueel ervaren hoe het is om door kieuwen te 'ademen'. 2

16 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg van de computermetafoor met het begrip symboolmanipulatie: het menselijk brein werkt net als een computer door middel van de omzetting van input (prikkel) in output (gedrag), via een reeks instructies 1
- een argumentatie of de computermetafoor helpt om de mens te begrijpen, waarbij wordt ingegaan op neurale netwerken die net als de mens zelflerend zijn / patronen kunnen herkennen 1
- een argumentatie of de computermetafoor helpt om de mens te begrijpen, waarbij wordt ingegaan op Vroon & Draaisma's stelling dat machinemetaforen onder invloed van cultuur door de tijd heen veranderen 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- De computermetafoor voor de mens stelt dat menselijk denken is te begrijpen via de metafoor van de werking van computers. In deze metafoor wordt uitgegaan van symboolmanipulatie, waarbij input via functies of algoritmes wordt omgezet in output. 1
- Ik denk dat de computermetafoor inderdaad helpt om de mens beter te begrijpen. Zo kunnen we onszelf beter begrijpen door onszelf te vergelijken met neurale netwerken, die zelflerend zijn en in staat tot patroonherkenning. Dit werpt bijvoorbeeld licht op het trial-and-error-karakter van het menselijke leren. Vroon & Draaisma laten zien dat onder invloed van culturele veranderingen steeds nieuwe machinemetaforen voor de mens ontstaan. Metaforen zijn dus niet tijdloos en verschillende metaforen kunnen verschillende aspecten van de mens laten zien. We leerden nieuwe dingen over onszelf door de vergelijking met klokken en stoommachines, maar ook door de vergelijking met traditionele computers en neurale netwerken. 2

of

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Ik denk dat de computermetafoor voor de mens niet helpt om de mens beter te begrijpen. Wanneer we de mens bijvoorbeeld opvatten als een zelflerend neurale netwerk, kan de mens worden voorgesteld als een soort brein in een vat. Dit staat een goed begrip van de mens in al zijn belichaamde complexiteit in de weg. Vroon & Draaisma wijzen erop dat de machinemetaforen voor de mens historisch veranderlijk zijn. De mens wordt daarmee door de culturele bril van het moment gezien, bijvoorbeeld als klok, als traditionele computer of als neurale netwerk. Deze metaforen zijn geen onschadelijke hulpmiddelen, want ze vereenvoudigen het beeld van onszelf en staan een goed begrip van onze complexe veelzijdigheid in de weg.

2

Opgave 3 Oog in oog met een beer

17 maximumscore 4

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave waarom Haraway het beeld van de mens als cyborg gebruikt: grenzen moeten vervagen, omdat de mens geen vastomlijnde identiteit heeft / omdat dit uitsluiting tegengaat 1
- een argumentatie welke opvatting over de mens het meest overtuigend is, die van Haraway of die van het animisme, met een afweging tussen Haraways opvatting over de mens als cyborg en de animistische opvatting over de mens als wezen met een ziel/geest die is verbonden met een universele ziel 1
- een argumentatie welke opvatting over de mens het meest overtuigend is, die van Haraway of die van het animisme, met een uitleg van het begrip monisme: er is één substantie 1
- een argumentatie welke opvatting over de mens het meest overtuigend is, die van Haraway of die van het animisme, met een uitleg van het begrip dualisme: er zijn twee substanties 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Haraway gebruikt het beeld van de mens als cyborg, om aan te geven dat de grenzen moeten vervagen tussen mens en dier, tussen levend wezen en machine, tussen fysiek en niet-fysiek. Een mensbeeld waaraan sommigen wel voldoen en anderen niet, leidt tot uitsluiting en onderdrukking. Door het beeld van de mens als cyborg kunnen we tegengaan dat mensen worden uitgesloten of onderdrukt. 1
- Haraways beeld van de mens als cyborg vind ik overtuigender dan de opvatting over de mens van het animisme, omdat Haraway door de vervaging van grenzen laat zien dat wij geen vastomlijnde identiteit hebben. Het animisme spreekt echter van een universele ziel waar alles en iedereen deel van uitmaakt. Daarmee lijkt het animisme een vaststaande identiteit binnen te smokkelen, namelijk de ziel, waar ik niet in geloof. Volgens mij zijn wij lichamelijke wezens, zoals alles en iedereen om ons heen. Daarmee heb ik een monistisch standpunt. De werkelijkheid bestaat maar uit één substantie, namelijk materie. We kunnen ons niet duidelijk onderscheiden van andere wezens en daardoor is het ook niet vanzelfsprekend dat we ons bijvoorbeeld boven dieren plaatsen. Dat hebben we wel gedaan door vanuit een dualistisch denken, de opvatting dat de werkelijkheid bestaat uit twee substanties, een hiërarchisch onderscheid te maken tussen verstand en lichaam, wat volgens mij dus een misverstand is. 3

of

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Ik vind de opvatting over de mens van het animisme overtuigender dan het idee van een mens als cyborg. Er is niet een heel duidelijke grenslijn tussen mensen en andere wezens, omdat alles en iedereen beziel is en deel uitmaakt van een universele ziel. Dat is een monistische visie, omdat er uiteindelijk één substantie is, namelijk de universele ziel. De specifiek menselijke ziel wordt volgens mij weliswaar gekenmerkt door het vermogen tot rationeel denken, maar daarmee heb ik nog geen dualistische opvatting over de mens, als bestaande uit twee volstrekt gescheiden substanties, lichaam en geest. Door de specifiek menselijke ziel is volgens mij bovendien ieder mens uniek en hebben we wel een vastomlijnde identiteit. Daarom ben ik het minder eens met Haraway en meer met het animisme.

3

18 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat een uitleg wat Plessner bedoelt met excentrische positionaliteit, met:

- tekst 1: Martin kan zich verhouden tot haar eigen bestaan, waarin ze zich verbonden voelt met andere wezens
- de wet van natuurlijke kunstmatigheid: de mens is geplaatst tegenover zijn bestaan en moet zijn bestaan ten uitvoer brengen vanuit een bestaanservaring die hem van nature gegeven is

1

1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Met excentrische positionaliteit bedoelt Plessner dat de mens niet alleen zichzelf en de wereld ervaart, maar tegelijkertijd ook kan reflecteren op de verhouding tussen die twee, de binnenwereld en de buitenwereld. Martin realiseert zich, door de aanval van de beer, dat ze een open wereld is waar meervoudige wezens elkaar ontmoeten. Ze verhoudt zichzelf hiermee tot haar binnenwereld, haar buitenwereld en haar medewereld.
- Omdat mensen vanuit een buitenpositie hun bestaan kunnen beschouwen, stellen ze zichzelf voortdurend vragen en moeten ze hun bestaan vormgeven en ten uitvoer brengen. Ze leven niet alleen maar, maar moeten zichzelf steeds weer verhouden tot de binnenwereld, buitenwereld en medewereld. Dat geeft het menselijk bestaan een kunstmatig karakter, maar dat volgt uit een bestaanservaring die de mens van nature gegeven is.

1

1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

19 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg van de wet van de bemiddelde onmiddellijkheid, met het voorbeeld van Martins boek: in haar boek drukt Martin haar onmiddellijke ervaring uit en haar bemiddelde ervaring tussen zichzelf en de omgeving.

voorbeeld van een goed antwoord:

Martin drukt met haar boek *Geloven in het wild* haar bestaanservaring uit, legt deze vast en deelt deze ervaring met anderen door middel van taal. Ze beschrijft hoe ze getransformeerd is, en dat deelt ze met haar lezers. Volgens de wet van de bemiddelde onmiddellijkheid ervaart de mens zichzelf als subject dat bemiddelt tussen zichzelf en de omgeving en tegelijkertijd als subject dat onmiddellijk de omgeving ervaart. Deze dubbele ervaring zet Martin ertoe aan zich uit te drukken via haar boek.

20 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat in tekst 1 onderlinge verbondenheid als aspect van Mortons ecologische denken te herkennen is 1
- een uitleg dat in tekst 2 desoriënterende openheid als aspect van Mortons ecologische denken te herkennen is 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- In tekst 1 ervaart Martin dat mensen verbonden zijn met meervoudige wezens. Ook volgens Morton zijn mensen verbonden met allerlei niet-menselijke wezens. Die onderlinge verbondenheid is volgens Morton kenmerkend voor ecologisch denken. 1
- De ervaring van Martin en het ecologisch denken laten allebei zien dat er sprake is van desoriëntatie. Er is geen wereld meer, geen referentiepunt en geen grond onder de voeten. Bij Martin zie je dat in de afbrokkeling van het houvast, die ze met allerlei beelden uitdrukt. De 'mesh' laat weliswaar zien dat alles met elkaar verbonden is, maar heeft geen duidelijke voorgrond en achtergrond. Er is geen punt van waaruit we een overzicht hebben van het geheel en onze rol daarin. 1

21 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave dat volgens Despret de relatie tussen dier en onderzoeker een actieve rol moet spelen in het wetenschappelijk onderzoek naar het gedrag van dieren 1
- een argumentatie met het voorbeeld van Treadwell of de relatie tussen dier en onderzoeker een actieve rol moet spelen in het onderzoek 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Despret moet de relatie tussen het dier en de onderzoeker een actieve rol spelen in wetenschappelijk onderzoek naar het gedrag van dieren, in plaats van deze relatie onzichtbaar te maken, zoals het gangbaar is bij wetenschappelijk onderzoek. 1
 - Zoals het voorbeeld van Treadwell laat zien, voegt het veel toe als de onderzoeker niet onzichtbaar is, maar zichtbaar, en contact maakt met de beren. In zijn video's en foto's is te zien dat hij dicht in de buurt van de beren kwam, met hen speelde en hen soms aanraakte. Deze interactie kan nieuwe informatie opleveren en onderzoeksmateriaal zijn voor andere dieronderzoekers. 1
- of
- Volgens mij is het beter dat de onderzoeker onzichtbaar blijft, omdat hij of zij dan geen invloed uitoefent op het dier en zo de objectiviteit van de resultaten niet verstoort. Het is prima om video's en foto's te maken, maar niet als je een relatie aangaat met de dieren, want die relatie zal hun gedrag waarschijnlijk beïnvloeden. Het kan zelfs gevaarlijk zijn als de omgang tussen onderzoeker en dier te intensief wordt. 1

5 Aanleveren scores

Verwerk de scores van alle kandidaten per examinator in de applicatie Wolf. Accordeer deze gegevens voor Cito uiterlijk op 25 juni.

6 Bronvermeldingen

tekst 1,2	N. Martin, Geloven in het wild, 2022
afbeelding 1	https://www.mycast.io/stories/tim-burton-s-iron-man-1996
afbeelding 2	https://legadodamarvel.com.br/horario-de-lancamento-do-trailer-de-morbius-e-adiado/
afbeelding 3	https://www.apprendoo.com/en/metaverse-and-corporate-training-challenges-opportunities-and-limits/

